

«ОСОБИСТІТЬ» – ОСНОВОПОЛОЖНЕ ПОНЯТТЯ ФІЛОСОФІЇ ПРАВА

Досліджується поняття «особистість». Автор проводить порівняльний аналіз змісту досліджуваного терміна в історії правової думки та на сучасному етапі розвитку юриспруденції і пропонує його визначення як філософсько-правового терміна. Розглянуто співвідношення понять «особа» та «особистість».

Ключові слова: особистість, особа, суб'єкт права.

Исследуется понятие «личность». Автор проводит сравнительный анализ значения исследуемого термина в истории правовой мысли и в современной юриспруденции, а также предлагает его определение как философско-правового термина. Рассматривается соотношение понятий «лицо» и «личность».

Ключевые слова: личность, лицо, субъект права.

The author proposes the complex research of the term «personality» in the article. The comparative analysis of the meaning of the researched term is made. It includes historical changes and modern understanding of the term «personality». Besides the researched term is defined as legal philosophical one. The article covers also the comparison of two terms: «person» and «personality».

Key words: personality, person, subject of law.

Інтерес до людини та її буття формує предмет багатьох наук. У сучасній юриспруденції також розвиваються антропологічні дослідження. Особливо важливі вони є у філософії та теорії права, адже покликані узагальнити розмаїтий теоретичний та практичний досвід і об'єктивувати його у поняттях, що направлятимуть розвиток права. Як зазначає М.П. Орзіх, «право в людині» та «людина в праві» – «різні, але органічно пов'язані сторони юридичного феномену індивідуального буття суспільного життя», їх поєднання дозволяє пізнавати як людину, її особистість на правову рівні, так і саму динаміку права¹.

Сучасному дослідженню правового людинорозуміння присвячено праці С.І. Максимова, С.П. Рабіновича, В.С. Бігуна, Д.А. Гудими, Р.О. Стефанчука, С.С. Сливки, а також Г. Радбруха, Д. Гренфілда, С. Донеллі. Серед понять вживаються різні терміни, проте і запропонована стаття присвячена поняттю «особистість», його філософсько-правовій природі та відмежуванню від часто синонімічного поняття «особа».

Антропологи права, серед яких А. Кауфман, С.І. Максимов, Л.В. Петрова, визначають, що саме особистість як філософсько-правове поняття являє собою той образ людини, з яким корелює право. Тобто особистість постає тою визначальною ідеєю для розвитку права, яку воно прагне втілити і, більше того, яка безпосередньо обґрунтовує право.

На думку деяких авторів, етимологічно корінне для «особистості» латинське поняття «*persona*» має юридичні першоджерела і вживалося у Стародавньому Римі у зв'язку з правовим його значенням, а не філософським чи моральним². Й.О. Покровський у праці «Історія римського права» писав³, що термін «*persona*» позначав правоздатного суб'єкта, а його вживання в діаді суб'єкт-рідч (*persona-res*) позначав особистісну характеристику суб'єкта. Такої ж думки про правоздатного суб'єкта права й інші класики римського права та сучасні юристи.

«*Persona*» в перекладі українською має два значення: «особистість» та «особа». І відмінність між цими двома термінами у юриспруденції проведена не чітко. «Особа» є загальноживаним юридичним поняттям, яке законотворча мовна традиція обрала офіційним терміном. Як визначає «Юридична енциклопедія» особа являє собою «людину в системі суспільних зв'язків і відносин». Її характеристики, зокрема, включають⁴: здатність мислити і приймати усвідомлені, а не інстинктивні рішення; індивідуальність (талант освіта, професія, уподобання тощо); свобода, тобто право вибору з наданих суспільством варіантів поведінки того, який забезпечує реалізацію особистих інтересів і не порушує прав інших суб'єктів; відповідальність перед суспільством.

У теорії держави і права зазвичай вживається поняття «особа», проте як синонім «особистість». Обидва терміни означають поняття, що охоплює індивідуально визначену сукупність соціальних якостей людини, і розкриваються через правовий статус і відповідно правосуб'єктність, права, свободи та обов'язки⁵.

«Особистість» є поняттям, розробленим філософією права, і визначається як «людина, яка пройшла у своєму розвитку ряд щаблів соціалізації та набула здатності бути суб'єктом соціальних відносин і різноманітних форм свідомої діяльності»⁶. Таким чином, виділяються дві конституючі ознаки: соціальність та свідомість і самосвідомість.

Історія філософії права розповідає про різні кути зору на природу особистості. У Г. Гегеля особистість пов'язана із самосвідомістю, вона усвідомлює себе одночасно як «конкретне, певним чином визначене», і як «цілком абстрактне Я». Відмінною рисою є саме знання «себе у скінченності нескінченим, загальним, вільним» і відповідно діяльність нескінченної воліючої особистості в обумовленому скінченності, діяльність, завдяки якій вона переходить із чистої суб'єктивності у реальність⁷.

І. Кант розробив ідею морально автономної особистості, яка уособлює свободу й незалежність від механізмів природи і тлумачиться як «здатність істоти, що підпорядкована особливим, а саме даним їй ж власним розумом, чистим практичним законам». «Тобто особа, яка належить до світу, що сприймається чуттєво, підпорядкована особистості, оскільки вона [особа] належить в той же час і світу, що осягається розумом»⁸. Таким чином, автономія передбачає вільний вибір, усвідомлення і здійснення належної дії відповідно до внутрішнього закону.

Український філософ П. Юркевич також розробив вчення про моральну особистість, центром якої виступає серце, що є передумовою моральної індивідуальності та моральної чинності людини, саме воно відкриває унікальність проявів універсального мислячим суб'єктом. Правовий захист та регулювання покликані підтримати свободу духу та індивідуальний розвиток людини, адже окрема особистість взаємопов'язана із спільнотою, в якій перебуває, і цей зв'язок є осмисленим, що і характеризує особистісний розвиток. «Мислячий дух ніколи не перестане запитувати себе, як він відноситься до загального і цілого, який шабель займе на спільній драбині буття і який має сенс його поява саме на цьому рівні»⁹.

У російській та українській дореволюційній філософії права досліджуваному поняттю приділялася увага в контексті проблематики взаємодії і співвідношення особистості та держави, і, за визначенням Й.О. Покровського, розвивався юридичний персоналізм – напрям, що визнає людину фундаментальною цінністю права. Серед характеристик особистості виділяли свободу і волю бути, що корінилися в її духовній природі.

У Б.О. Кістяківського особистість пов'язана з пробудженням самосвідомості і володіє від природи невід'ємними правами, їй властива певна сфера самовираження і самовизначення, в яку держава не має права втручатися, але в свою чергу зобов'язана забезпечити право на гідне людське існування з усіма його розгалуженнями, що передбачає зокрема можливість особистісного росту¹⁰. Філософ зазначає, що у XVIII ст. та першій половині XIX ст. особистість визначалася загальними або родовими ознаками, проте згодом основною її характеристикою було визнано те, що зумовлює її своєрідність, індивідуальність і неповторність. Але ці риси, в свою чергу, не породжуються соціальним середовищем, швидше реалізуються через нього (всупереч або завдяки йому), вони творяться вільно кожною людиною із себе самої. Б.О. Кістяківський розробив принцип-критерій для регулювання взаємовідносин між суспільним цілим і особистістю, – це гідне людське існування, «у кожній людині представлена і втілена певна культурна мета як щось життєве і особисте».

М.К. Ренненкамф також обстоював необхідність встановлення і забезпечення суспільного порядку, свободи людини як основної мети права. Мислитель стверджує, що особа є основою права, яке існує для людини і з її допомогою. Для виконання свого завдання право встановлює порядок у правовідносинах, якого людина повинна дотримуватися. Право поєднує у собі «два суттєві елементи: особу, для якої створюється співжиття – елемент суб'єктивний, індивідуальний, і співжиття – елемент об'єктивний, соціальний». Ключовими ознаками особи як основи права є здатність до самовизначення і автономія або свобода¹¹.

Б.М. Чичерін стверджує метафізичну сутність людини і абсолютне значення особистості – розумної сутності, що володіє вольною волею і на цій підставі правами. Він зазначає, що особистість потрібно розуміти не як сукупність станів, що змінюється більш чи менш постійно, а як єдину зосереджену в собі сутність, що перебуває і усвідомлює себе та свої дії, становить самостійний центр сили і діяльності, інакше її права й обов'язки перетворюються на нісенітницю, бо корелюють з неіснуючим суб'єктом¹².

Радянська правова наука розпочала теоретичні дослідження поняття «особистість» тільки з 70-х років XX ст., до того людина розглядалася другорядною щодо колективу. Як зазначає Г.В. Мальцев, в юридичній літературі 20-х років XX ст. особа виступає лише засобом досягнення цілей держави¹³. Така точка зору тривалий час була присутня у теорії держави й права. Проте згодом науковці звернулися до людини та її особистості. Було визначено, що особистість має соціальну природу і позначає людину в сукупності усіх тих якостей і рис, які формуються в процесі і під впливом її взаємовідносин із суспільством. Для досягнення рівня розвитку, який можна назвати особистістю, людина повинна «пройти відповідні стадії біологічного та соціального розвитку»¹⁴, здобути необхідний досвід для свідомої життєдіяльності.

Хоча мають місце і протилежні погляди. Російський правознавець А. Бережнов стверджує, що «кожна людина є особистістю, просто є різні соціальні види

особистостей», і формулює розуміння особистості як «сукупності (або системи) таких, що змінюються за своїм змістом, соціально значимих якостей та рис, які проявляються в конкретних відносинах»¹⁵.

М.П. Орзів у праці «Право і особистість» визначає особистість як «об'єкт і суб'єкт в системі суспільних відносин» і пояснює, що її внутрішня якість, яка становить джерело саморозвитку і саморозгортання, формується внаслідок активної участі особистості в діяльності суспільства, класу і мікросередовища, та отримання нею суспільно й особисто цінної інформації із навколишнього середовища¹⁶.

Таким чином, теорія та філософія права в дослідженні особистості має історичний досвід повністю протилежних орієнтацій: то на неповторну індивідуальність особистості, то на її суспільну приналежність, і на сьогодні знову розглядає особистість у її взаємозв'язку з правом враховуючи обидві компоненти: соціальну й духовну. В конституюючих ознаках особистості також виділяють свободу й автономію¹⁷. Дані ознаки характеризують її, як здатну свідомо й вільно вибирати певну поведінку й нести за це відповідальність.

С.І. Максимов приходить до висновку, що найбільш адекватну концепцію правового суб'єкта розробляє феноменолого-герменевтична філософія, яка поєднує в такому суб'єкті трансцендентальне (універсальне) та емпіричне (одичне). Таким чином, правовий суб'єкт виявляється в єдності внутрішнього і зовнішнього планів, сутності та існування. Структуру особистості становить «єдність взаємодоповнюючих орієнтацій: орієнтація на самореалізацію й орієнтація на автономію, єдність індивідуальності («внутрішнього Я») і персональності («орієнтація на Іншого»)). Автономія забезпечує реалізацію, джерелом якої є індивідуальність, що взаємопов'язана з персональністю. Таким чином, єдність внутрішнього Я та орієнтації на Іншого в автономній самореалізації призводить до того, що правовий суб'єкт знаходить себе в єдності духовної та соціальної особистості. Тому автор обстоює думку, що «бути правовим суб'єктом – це не означає просто відтворювати зміст позитивного права шляхом тлумачення юридичних норм. Це означає бути живою особистістю, носієм дійсної правосвідомості»¹⁸.

Особистість виступає тим рівнем розвитку людини, який дає змогу ціннісно орієнтувати її діяльність¹⁹. Саме особистість формується, проявляється, коли людина відкриває «сферу належного», з якої поступово осягає власний принцип «бути». Таким чином, особистість є моральним суб'єктом. Ціннісна орієнтація передбачає можливість індивіда обирати і, як зазначає С.І. Максимов, визнавати, що за своєю природою є дією, яка уможливила право²⁰. У правовідносинах здійснюється потрібне визнання: визнання Іншого як суб'єкта права, визнання особистістю себе як суб'єкта права і визнання самого права.

Д.А. Гудима в дослідженні поняття «особистість» виділяє юридичну та правову особистості, що різняться за своїм змістом. «Поняттям права особистість охоплюється права людина як її «носії» та притаманні такій людині природні (невід'ємні, основні) права, що забезпечують можливість її функціонування у певних життєвих ситуаціях. Юридична – стійка система соціально значимих якостей юридичної людини, забезпечуваних і/або наданих їй суб'єктом юридичної правотворчості, – що відображає рівень свободи цієї людини, межі її відповідальності у певному суспільстві та відповідній правовій системі». Автор зазначає, що «юридична особистість повинна «розвивати» правову», хоч з історичного досвіду часто мають місце ситуації, коли вона навпаки частково витісняє правову осо-

бистість і обмежує її розвиток²¹. Таким чином, можна зробити висновок, що юридична особистість є відображенням правового розуміння особистості як такої і є конструкцією позитивного права, вона набуває різних характеристик та прав у різні періоди суспільно-правового розвитку, тоді як правова відповідає доктрині природного права.

Таким чином, «особистість» як філософсько-правове поняття позначає людину в цілісності її соціальності та духовності, автономного й свідомого суб'єкта права, що характеризується волею і ціннісною орієнтацією та реалізується у правовідносинах.

Окрім філософії права, звернення до поняття «особистість» здійснюється і в кримінології та криміналістиці, а також адміністративній галузі (особистість злочинця або правопорушника). Хоча і в таких дослідженнях має місце тотожність змісту понять «особа» й «особистість». Зрозуміло, що в такому випадку досліджуваний термін виключає гуманістичну ціннісну орієнтацію, але не заперечує певну ціннісну орієнтацію і відповідний вибір поведінки взагалі.

«Юридична енциклопедія» визначає поняття «особа злочинця» і розкриває його зміст: «сукупність суттєвих і стійких соціальних властивостей та ознак, а також соціально зумовлених біопсихічних якостей і особливостей індивіда, які об'єктивно реалізуючись у скоєному конкретному злочині (злочинах) під впливом зовнішнього середовища, надають скоєному діянню характеру суспільної небезпечності, а винній особі властивості суспільної небезпечності»²². З точки зору біологічних, психологічних та соціально-демографічних ознак індивіда у різних наукових статтях²³ тлумачиться і поняття «особистість злочинця, правопорушника». З аналізу характеристик можна зробити висновок, що визначення поняття «особа/особистість злочинця або правопорушника» відрізняється від поняття «особа/особистість» не за своєю структурою, а за змістом і спрямованістю елементів цієї структури²⁴.

У законодавстві поняття «особистість» майже не вживається. Зі змісту ст. 23 Конституції України можна констатувати, що особистість розглядається як потенціал, закладений у кожному, що потребує свого проявлення. Таке положення відповідає філософському тлумаченню даної категорії, адже вона мислиться як динаміка становлення і взаємодії, що несе сама в собі причину й ціль свого розвитку.

Повертаючись до співвідношення понять «особистість» та «особа» на основі наведених теоретичних концепцій пропонуємо провести між ними розмежування. Законодавство апелює до суб'єкта, яким є «будь-хто», формальна структура, носій прав та обов'язків. Філософія права досліджує суб'єкта права як носія правосвідомості та волі. Можна стверджувати, що незважаючи на тотожне вживання, доцільно було б відрізнити зміст «особистості», філософсько-правового поняття, як ширший за зміст поняття «особа». Перша поєднує духовну і соціальну компоненти, являє собою комплексний континуум внутрішнього досвіду, або внутрішнього Я (inner experience, Erlebnis), та зовнішнього проявлення, об'єктивації (manifest or objectified form, Erfahrung)²⁵, є живим суб'єктом, тим, хто обирає право; остання становить формальну конструкцію. Духовна компонента передбачає самоусвідомлення і розвиток свідомості, світоглядних цінностей, автономію, соціальна – відповідальне самопроявлення, дію та взаємодію з іншими. Тут має місце таке ж смислове розмежування термінів, як і у філософії: особа – кількісно-екстенсивне поняття (характеризується кількісним набором певних природних і

соціальних ознак), особистість – універсально-інтенсивне (водночас є абстрактним принципом і стосується конкретної унікальної людини та передбачає самоусвідомлення і якісно інакше буття аніж в неособистості – механістичної одиниці).

Особистість і право взаємозв'язані категорії, що зумовлюють один одного. Саме особистість в силу своїх сутнісних характеристик обирає, творить, персоналізує право; як суб'єкт персоналізує правовідносини, а право в свою чергу покликане створити можливості її розвитку. Персоналізацію пропонуємо визначити як процес дієвої ціннісної переорієнтації на рівні структур та процесів (або теоретичної та практичної перебудови), що ґрунтується у визнанні найвищою цінністю особистості як духовної, вільної, творчої сутності.

У правовідносинах особистість конститує себе і конститує право, актуалізує свою природу універсального в індивідуально-неповторному вираженні. Тому як найвища цінність вона являє собою фундаментальний механізм розвитку права, яке також виступає фундаментальним механізмом розвитку і самореалізації особистості як правового суб'єкта.

1. *Орзих М.Ф.* Право и личность. – К.– Одесса, 1978. – С. 9. 2. *Тюгашев Е.А.* Юридическое понятие личности. – Режим доступу: <http://www.yureclub.ru/docs/theory/article4.html> 3. *Покровский И.А.* История римского права. Режим доступу: <http://civil.consultant.ru/elib/books/25/> 4. *Юридична енциклопедія*: В 6 т./ Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К., 1998. – Т. 4: Н-П. – 2002. – С. 351. 5. *Гусарев С.Д., Олійник А.Ю., Слюсаренко О.Л.* Теорія права і держави: Навч. посіб. – К., 2008. – С. 40–42; Загальна теорія держави і права: Навч. посіб. / За ред. В.В. Копейчикова. – К., 2000. – С. 59–63; Общая теория государства и права: Академический курс в 2-х т. / Отв. ред. М.Н. Марченко. – Т. 1. Теория государства. – М., 1998. – С. 260. 6. *Бачинин В.А., Журавський В.С., Панов М.І.* Філософія права: Словник. – К., 2003. – С. 231–232. 7. *Гегель Г.В.Ф.* Основи філософії права, або Природне право і державо-знавство: Пер. з нім. Р. Осадчука та М. Кушніра. – К., 2000. – С. 51–53. 8. *Каин И.* Критика практического разума // Критика чистого разума: пер. с нем., пред. И. Евлампиева. – М.–СПб., – С. 748. 9. *Юркевич П.Д.* Философские произведения. – М., 1990. – С. 106. 10. *Кістяківський Б.О.* Вибране / Пер. з рос. Л. Г. Малишевської; упорядкування, передмова і примітки Л. П. Депенчук. – К., 1996. – С. 237–269, 274; *Кістяковський Б.А.* Философия и социология права / Сост., примеч., указ. В.В. Сапова. – СПб., 1999. – С. 283–285, 300. 11. *Ренненкампф Н.К.* О праве и нравственности в их взаимном отношении // Русская философия права: философия веры и нравственности. Антология. – СПб., 1997. – С. 147–148. 12. *Чичерин Б.Н.* Философия права. – СПб., 1998. – С. 54–58. 13. *Мальцев Г.В.* Проблема личности в советской юридической науке // Сов. государство и право. – 1968. – № 4 – С. 32. 14. *Леонтьев А.Н.* Деятельность. Сознание. Личность: Учеб. пособ. для студ. вузов, обучающихся по направлению и спец. «Психология», «Клиническая психология». – М., 2004. – С. 176. 15. *Бережнов А.Г.* Права личности: некоторые вопросы теории. – М., 1991. – С. 15–17. 16. *Орзих М.Ф.* Цит. работа. – С. 19. 17. *Соловьев Э.Ю.* Личность и право // Прошлое толкует нас: очерки по истории философии и культуры. – М., 1991. – С. 403–405. 18. *Максимов С.І.* До проблеми правової людини // Антропология права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи): Статті учасників Другого всеукраїнського «круглого столу». – Львів, 2007. – С. 171; *Максимов С.І.* Правовая реальность: опыт философского осмысления / Национальная юри-дическая академия Украины им. Ярослава Мудрого. – Х., 2002. – С. 239, 247–248. 19. *Агацци Э.* Человек как предмет философии // Вопросы философии. – 1989. – № 2. – С. 26–27; *Максимов С.І.* Цит. праця. – С. 239–244. 20. Там само. – С. 239–244. 21. *Гудима Д.А.* Людинорозуміння у правовій науці (до характеристики сучасного поняття

го апарату) / Проблеми філософії права. Т. III. – № 1–2. – Київ-Чернівці, 2005. – С. 262.

22. Юридична енциклопедія: В 6 т.– Т. 4: Н-П. – С. 351. **23.** *Маханьков Д.Г.* Особистість злочинця як ключове поняття кримінології / Форум права. – 2009. – № 1. – С. 357–361; *Женунтій В.І.* Поняття особистості злочинця в теорії вітчизняної кримінології / Держава та регіони. Серія Право. – 2009 р. – №2. – С. 61–65. **24.** *Гайович О.М.* Психологія формування антисуспільної спрямованості особистості / Наукові записки. – Т: 53, Юридичні науки. – Національний університет «Києво-Могилянська академія». Видавничий дім «КМ Академія». 2006 – С. 173. **25.** *Lavelly, John. H.* What is Personalism? / Personalist Forum, Vol 7, № 2, 1991. – P. 1–33. – Режим доступу: <http://www.siu.edu/~tpf/>; *Максимов С.И.* Цит. праця. – С. 234–252.